

ҚАДИМГИ ЙЎЛЛАР ШАКЛЛАНИШИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР (Жанубий Ўзбекистон мисолида)

Тоғаев Ж.Э.

*т.ф.ф.д. (PhD), доцент в.б.,
Ўзбекистон Миллий университети*

Жанубий Ўзбекистон худудидан ўтган қадимги йўллар масаласига турли тадқиқотлар бағишланган. XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб, ўрта асрлар муаллифларининг маълумотларига таянган ҳолда, Амударё кечувлари ҳамда Балхдан Кеш ва Самарқандга олиб боровчи йўллар таърифланган [1]. Шунингдек, юнон-рим манбалари асосида Македониялик Александрнинг Бактрия шаҳридан Мароқандага юришлари ёритилган [2].

Ўтган асрнинг 70-80-йилларида, мазкур масалани ўрганиш жараёнида археологик-топографик маълумотлар ҳисобга олинган бўлиб, бу борадаги ёзма манбаларда акс этган далиллар билан қадимги ёдгорликларнинг археологик географияси қиёсланган [3].

Шу даврда илгари сурилган қадимги йўллар реконструкциясининг айрим масалалари баҳс-мунозараларга айланган. Нафақат қулай текислик жойлардан ўтган коммуникацияларни, балки фойдаланиш мураккаб бўлган Сурхон ва Қашқадарё воҳалари чегараларида жойлашган тоғлар даралари ва довонлар йўлларини ўрганиш муҳим вазифани ташкил этган. Баъзи бир тадқиқотларда Ҳисор, Бойсун, Кўхитанг тоғларидан айланиб ўтган йўллар савдо қарвонлар ва сайёҳлар учун қулай шароит яратган, Оқработ ва Тахтақарача довон йўлларидан кенг фойдаланиш антик давридан бошланган каби қарашлар мавжуд бўлган [4].

Маълумки, жанубда барча йўллар Амударё ҳавзасига олиб келган ёки дарё қирғоқлари бўйлаб давом этган. Мисол тариқасида, мил. авв. IV – III минг йилликларда табиий қазилма бойликлар билан ажралиб турган тоғли Бадахшонга туташ Афғонистоннинг шимоли-шарқий ҳудудлари (Шарқий Бактрия) Хилменд ва Ҳинд воҳаларидан келиб чиққан қабилалар томонидан кенг ўзлаштирилган. Бу йўналишда улар баланд Ҳиндиқуш тоғи довонларидан ўтган [5].

Юқорида қайд этилганидек, энеолит даврида Белужистон илк деҳқончилик маданияти вакиллари ҳамда кейинчалик бронза даврида Ҳинд цивилизацияси жамоаларининг миграциялари натижасида Панж ҳавзасида янги ўтроқ манзилгоҳлар шаклланган [6]. Шимоли-шарқий Афғонистон худудидаги савдо пункти [7] (фактория) ҳисобланган Шўртўқай манзилгоҳи Ҳинд цивилизациясининг маркази бўлган Мохенжо-Дародан 1100 км дан ортиқ узоқликда жойлашган [8]. Аниқланган сопол буюмлар, муҳрлар ва бошқа археологик топилмалар Шўртўқайга Ҳинд цивилизацияси вакиллари томонидан асос солинганлигидан дарак беради [9]. У тоғ-кон қазилма маҳсулотларини ишлаб чиқариш жойларидаги савдо факторияси сифатида вужудга келган. Мазкур ҳудуд Бактриянинг шарқий қисмига тегишли бўлиб,

бу тоғли ерлар камёб минерал ва металл ресурслари (лазурит-ложувард, кумуш, олтин) билан машхур. Металлургия ва ҳунармандчилик учун зарур бўлган ашёлар узоқ ҳудудлар билан олиб бориладиган савдо алоқалари ривожини таъминлади.

Археологик маълумотларга кўра, минтақада энеолит ва бронза даврларида миграция жараёнлари жадал равишда содир бўлган. Улар нафақат янги деҳқончилик воҳаларини ўзлаштирилиши билан, балки, металлургия ривожини учун асос бўлган хом ашё конларини (мис, қалай, қўрғошин) излаш билан боғлиқ эди. Жанубий Туркманистон ва Белужистон илк деҳқончилик жамоалари маданиятига оид инновациялар юқори Зарафшон Саразм манзилгоҳида акс этиши кузатилади [10]. Саразм макони нафақат қадимги деҳқончилик маданиятининг ноёб ёдгорлиги, балки, минтақада энеолит ва бронза даврининг металлургия марказига айланган [11].

Шуни таъкидлаш жоизки, Белужистон (Ҳинд водийси) – Саразм йўналишида жанубий аҳоли гуруҳлари мураккаб табиий тўсиқлар бўлмиш Ҳиндиқуш, Панж дарёси ва Ҳисор тоғларига дуч келиб, уларни муваффақиятли бартараф этишган. Тоғ йўлларида фойдаланиш жуда эрта бошланган ва улар дашт йўллари тармоқлари қаторида иқтисодий-маданий алоқалар тизимида катта аҳамиятга эга бўлган.

Сурхон – Шеробод воҳаларидан ўтган қадимги йўллар минтақавий аҳамиятга эга бўлиб, турли вилоятларнинг (Марғиёна, Бактрия, Суғд) ўзаро алоқаларини таъминлашга хизмат қилган. Масалан, Бактрия ва Суғдни боғловчи йўл бир неча йўналишдаги йўллар бўлган. Биринчи йўналиш Амударёнинг ўрта оқимидаги кечувлар – Шўроб, Келиф ёки Керкидан чўл орқали Никшапага (Ерқўрғон ёдгорлиги ўрнида сақланиб қолган қадимий шаҳар) олиб келган. Иккинчи йўналиш Шўроб кечуви – Сурхон воҳаси – Темир дарвоза – Оқработ орқали ўтган. Шўроб кечуви бўйидаги Шўртепа ва Темир дарвоза оралиғидаги ҳудудда илк темир даврига оид Бешқўтон ва Талашкантепа манзилгоҳлари жойлашган бўлиб, улар бу қадимги алоқа йўли йўналишини кўрсатиб турибди. Аниқланган археологик ёдгорликлар ҳам мазкур йўналишларда йўллар мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди [12].

Илк темир даврида Марғиёна Бактрия ва Суғд билан боғлаган алоқа йўли Мурғоб дарёсини жанубий йўналиши бўйлаб, Афғонистондаги Давлатобод ва Оқча орқали Амударёнинг Чўчкагузар ва Шўроб кечувларига олиб келган. Амударёдан бу йўлнинг шарқий тармоғи Кучуктепа, Бандихон ва Қизилтепа орқали Жанубий Тожикистонга ўтган, шимолий тармоғи эса Оқработ довони орқали Жанубий Суғддаги Даратепа, Узунқир, Тахтақарача – Мароқанда йўналишида Чоч ва Фарғона водийсигача давом этган [13].

Хусусан шу йўлнинг қадимийлиги, унинг мил. авв. III минг йилликнинг охирилари – II минг йилликнинг бошларида шаклланиши ва ривожланиши Шимолий Афғонистон ва Жанубий Ўзбекистонда аниқланган бронза даври ёдгорликларининг (Даштли, Сополли, Жарқўтон) археологик географиясини тасдиқлайди [14].

Археологик ёдгорликлар географияси ва картографияси ҳамда тадқиқотлар натижасида қўлга киритилган илмий маълумотлар Ҳинд воҳаси, Ўрта Осиё, Эрон ва Олд Осиё ҳудудларини ўзаро боғловчи қадимий йўллар тармоқларининг шимолда дашт ҳудудлари ва шарқда Хитой чегараларига давом этиши – Буюк ипак йўли тарихининг бошланишидан анча аввал бронза даврида минтақалараро транзит иқтисодий алоқа йўллари шаклланганлигини кўрсатиб беради. Мазкур даврда улов (юк ташувчи ҳайвонлар – туя, от, эшак) ва транспорт воситалари (турли шаклдаги аравалар) иқтисодий-маданий алоқаларнинг кенгайиб боришига хизмат қилган. Жанубий Ўзбекистон ҳудудидаги бронза ва илк темир даври аҳолиси ҳам мазкур жараёнда муҳим ўрин тутган. Сурхон воҳаси ҳудудлари қадимдан иқтисодий жиҳатдан муҳим минтақаларо йўл тармоқлари кесишган ҳудудлардан бирига айланган.

Адабиётлар:

1. Tomashek W. Central Asiatische Studien. Sogdiana. – Wien, 1877. – S. 27-28; Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1879. Вып. I. – 178 с.
2. Пьянков И.В. Мараканды // ВДИ. – М., 1970. №1. – С. 32-48.
3. Ртвеладзе Э.В. К локализации “греческой” преправы на Оксе // ВДИ. – М., 1977. №4. – С. 182-188; Сагдуллаев А.С. Древние пути на юге Узбекистана // ОНУ. 1981. №7. – С. 33-38.
4. Аскарлов А.А. Еще раз о древних путях на юге Узбекистана // ОНУ. 1982. №7. – С. 46-49.
5. Gardin J. - C. Pour une géographie archéologique de la Bactriane // L'archéologie de la Bactriane Ancienne. – Paris, 1985. – Pp. 39-46; Сагдуллаев А.С. Средняя Азия и Индия: формирование и развитие ранних путей историко-культурных связей // Индия и Центральная Азия. – Ташкент, 2000. – С. 119-120.
6. Gardin J.-C., Lyonnet B. La prospection archéologique de la Bactriane orientale (1974-1978): premiers résultats // Mesopotamia. 1978-1979, XIII-XIV. – P. 99-154.
7. Francfort H.P. Fouilles de Shortughai. Recherches sur L'Asie Central protohistoriques. V.I.II. – Paris: Boccard, 1989.
8. Francfort H.-P. Tradition harappéene et innovation bactrienne a`Shortughai // L'archéologie de la Bactriane ancienne. – Paris, 1985. – P. 95-104.
9. Francfort H.-P., Pottier M.-H. Sondage préliminaire sur L'établissement protohistorique harappéen de Shortughai // Arts Asiatiques. 1978. XXXIV. 40. – P. 29-86.
10. Исаков А.П. Изучение древнеземледельческого поселения Саразм в долине Зарафшана // Древнейшие культуры Бактрии. – Душанбе: Дониш, 1982.
11. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 140.

12. Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари – Тошкент: Akademiya, 2008. – Б. 74.

13. Сағдуллаев А.С. К эволюции древнейших путей на юге Средней Азии // На среднеазиатских трассах Великого шелкового пути. – Ташкент: Фан, 1990. – С. 6-17; Мавлонов У. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Akademiya, 2008. – Б. 72-74.

14. Сарианиди В.И. Исследование памятников Дашлинского оазиса // Древняя Бактрия. – М.: Наука, 1976. – С. 21-86; Аскарлов А.А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. – Ташкент: Фан, 1983. – 120 с.